

Михайло Гінзбург,

доктор технічних наук

УДК 81'366.57:811.161.2

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗНАЧЕНЬ СЯ-ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТАХ

Грунтуючись на працях О. Курило, С. Смеречинського, Ю. Шевельова та інших мовознавців, проаналізовано значення дієслів з афіксом -ся (ся-дієслів) і виокремлено їхні чотири основні значення (зворотнє, безособове, пасивне й активне), а також дев'ять різновидів зворотного значення. Показано, що через багатозначність ся-дієслів та сама словоформа може передавати різні прями й переносні значення. Проаналізовано конкретні контексти, описано кожне значення (кожен різновид) і досліджено його відмінність від інших значень. Зроблено висновок, що нормам української мови відповідають зворотнє значення ся-дієслів у підметових реченнях та безособове у безпідметових, тоді як пасивне й активне значення ся-дієслів не властиві українській мові та є наслідком впливу російської та польської мов відповідно.

Ключові слова: ся-дієслово, лексичне значення, зворотнє значення, безособове значення, пасивне значення, активне значення.

Вступ. Одним із проблемних питань українського мовознавства є проблема вживання дієслів з афіксом -ся, які далі називатимемо ся-дієсловами. Важливість цієї проблеми зумовлена поширеністю таких дієслів, які становлять близько третини (33 %) від загальної кількості всіх українських дієслів.

Український афікс -ся – це колишня коротка форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*. Хоча ся-дієслова – це загальнослов'янське мовне явище, кожна мова має власні норми їх уживання. На особливостях використання ся-дієслів, що відрізняють українську мову від російської та польської, наголошували ще О. Курило [1, с. 87—88; 2, с. 34—36] і С. Смеречинський [3, с. 24—28]. Останній виокремив чотири різновиди конструкцій із ся-дієсловами та визначив ті з них, «що властиві українській народній мові, у ній максимально поширені та становлять її характеристичну особливість», і ті, що їй не властиві. Підсумовуючи результати цих праць, можна зробити висновок, що нормам української мови відповідають зворотнє значення ся-дієслів у підметових реченнях та безособове у безпідметових, тоді як пасивне й активне значення ся-дієслів не властиві українській мові та є наслідком впливу російської та польської мов відповідно.

Проблемних питань уживання ся-дієслів торкалися у своїх працях Ю. Шевельов [4, с. 112; 5, с. 314—317], І. Вихованець [6, с. 9], К. Горденська [7, с. 243], Р. Михайлик [8], О. Лавринець [9] та інші мовознавці. Проте й досі через різне розуміння норм уживання ся-дієслів

фахові тексти рясніють не властивими українській мові конструкціями.

Мета статті – ґрунтуючись на зазначених мовознавчих працях, класифікувати основні конструкцій із ся-дієсловами та розглянути конкретні приклади вживання ся-дієслів, щоб визначити відповідність/невідповідність цих прикладів нормам української мови.

Методи досліджування. У роботі застосовано метод спостереження та описовий метод, за допомогою яких встановлено основні різновиди значень ся-дієслів та описано кожен різновид. У результаті застосування системного аналізу запропоновано класифікацію їх та досліджено конкретні приклади вживання ся-дієслів.

Результати й обговорення. Первинне значення постфікса *-ся* як зворотного займенника – показувати спрямованість дії на себе і, таким чином, принципово неможливість іншого об'єкта, на який прямо та повністю поширюється дія, наприклад: *взуватися//взутися, ховатися//сховатися, умиватися//умитися*. Таке значення називають **власне-зворотним**, оскільки постфікс *-ся* в цих дієсловах за значенням відповідає зворотному займеннику *себе*: *ховати себе* → *ховатися*. Власне-зворотне значення мають також процеси зі сфери внутрішнього, духовного життя людини: *ганьбитися//зганьбитися, зобов'язуватися//зобов'язатися, почуватися//почутися, хвалитися//похвалитися*.

Якщо діячів кілька, то ся-дієслово передає взаємодію, тобто взаємно спрямовані дії двох і більше суб'єктів, кожен із яких одночасно є об'єктом: *боротися//поборотися, листуватися, обмінюватися//обмінятися, зустрічатися//зустрітися, радитися//порадитися*. Таке значення називають **взаємно-зворотним** і з ним пов'язані граматичні форми множини суб'єкта і, відповідно, дієслова (*колеги постійно листуються*) або форми однини і залежний іменник у формі орудного відмінка з прийменником, що позначає другого або інших діячів: *радитися з підлеглими, листуватися з учнем* [8, с. 11]. Постфікс *-ся* в них за значенням відповідає взаємно-зворотному займеннику *одне одного*: *зустрічати одне одного* → *зустрічатися*, проте для підкреслення значення взаємності поряд із взаємно-зворотним дієсловом уживають цього займенника у відповідній формі [8, с. 11].

Та ці первинні значення ся-дієслів не єдині в сучасній мові. У багатьох типах дієслів постфікс *-ся* «набрав зовсім своєрідного відтінку, що спричинилося до того, що його загальне значення в мові сильно затерлося і вневразлилося» [5, с. 314]. З огляду на це правильніше розглядати основні значення не постфікса *-ся*, а саме ся-дієслів, точніше їх лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), оскільки більшість ся-дієслів, як підтверджує «Словник української мови» [10], багатозначні (див. Табл. 1).

Через багатозначність ся-дієслів та сама словоформа може виступати

в конкретних контекстах у різних прямих і переносних значеннях, тому вкрай важливо правильно ідентифікувати їх. Проте, як буде показано нижче, навіть висококваліфіковані укладачі «СУМ» [10] іноді допускали неточності, коли це стосувалося до речень з підметом-неістотою.

Аналізуючи тексти, можна виокремити чотири основні значення, у яких уживають ся-дієслів (див. Рис. 1): зворотне, безособове, пасивне й активне. У зворотного значення виокремлено дев'ять основних різновидів, для яких запропоновано системні українські терміни, побудовані за такою моделлю, яка, з одного боку, унаочнює через родову ознаку зв'язок позначених ними понять з родовим поняттям “зворотне значення”, а з другого боку, явно показує через видові ознаки відмінність кожного видового поняття від інших співвідпорядкованих. П'ять із цих термінів (а саме *власне-зворотний*, *взаємно-зворотний*, *непрямо-зворотний*, *загально-зворотний*, *побічно-зворотний*) є загальновизначними, один (*безоб'єктно-зворотний*) обрано з наявних у літературі варіантів, а три (*властивісно-зворотний*, *почуттєво-зворотний*, *аспектно-зворотний*) запропоновано саме з огляду на вимогу системності.

Розглянуті вище первинні власне-зворотне і взаємно-зворотне значення добре відомі, і тому ідентифікування їх не викликає труднощів.

Побічно-зворотне значення передає дію як контакт або зіткнення з предметом, причому предмет своєю наявністю нібито стимулює, породжує саму дію, робить її можливою: *триматися за перила*, *братися/узятися за ручку дверей*, *чіплятися/учепитися за руку*, *ударятися/ударитися*, *стукатися/стукнутися об мур*, *спіткатися/спіткнутися об поріжок*. З огляду на це зазначений предмет є не об'єктом, а засобом дії. Цим конструкції із ся-дієсловами відрізняються від конструкцій із спільнокореновими дієсловами без -ся: *тримати* (перехідна дія) *перила* (об'єкт) → *триматися* (неперехідна дія, зосереджена у сфері суб'єкта) *за перила* (засіб, що стимулює, породжує дію).

Також не викликає труднощів ідентифікування **безоб'єктно-зворотного значення**, що передає постійну і характерну здатність суб'єкта (істоти чи неістоти), що «виявляється», але не переходить ані на суб'єкт, ані на будь-який інший об'єкт: *собака кусається*, *кінь б'ється*, *кішка дряпається*, *кропива жалиться*. Підтвердженням того, що тут ідеться не про дію, а про процесову здатність, є синонімічні прикметникові конструкції *собака кусливий*, *кусячий* (рос. кусающийся) [10, т. 4, с. 416-417; 11, с. 223], *кінь биткий* (рос. бьющий) [10, т. 1, с. 171; 11, с. 22], *кішка дряплива*, *дряпуча* (рос. царапающийся) [11, с. 687], *кропива жалка*, *жалюча* (рос. жалящая) [10, т. 2, с. 505; 11, с. 130]. Усі ці прикметники утворені за моделлю віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів, що є доказом безоб'єктності. Значення постійної ознаки зумовлює відповідну

граматичну характеристику ЛСВ ся-дієслів із безоб'єктно-зворотним значенням: їх вживають лише у формі недокожаного виду і переважно третьої особи теперішнього часу.

Усі інші значення краще виділити, аналізуючи різні контексти. З огляду на це розглянемо кілька конструкцій із ЛСВ ся-дієслів *будуватися//збудуватися*:

(1) *Ми завтра й будуватися почнемо* (Леся Українка, III, 1952, 202) [10, т. 1, с. 249].

(2) *Орфей починав співати – і міський мур сам собою збудувався* (<http://www.l-ukrainka.name/uk/Guide/JakubskyBorys/Triptych.html>).

(3) *Там, на схід, у далечезній подині простелялись ферганські степи, тащувалися кишлаки, міста, будувалося теж невсипуще життя* (Іван Ле, Міжгір'я, 1953, 86) [10, т. 1, с. 249].

(4) *Над вулицею будувались дві великі кам'яниці* (називн. – М. Г.) (Леся Українка, III, 1952, 604) [10, т. 1, с. 249].

(5) *Дім будується робітниками* [12, с. 405].

У підметовому реченні (1) ся-дієслово вжито у **непрямо-зворотному значенні**, що передає дію, яку виконують в інтересах суб'єкта-істоти, тобто будувати, споруджувати **для себе** яку-небудь будівлю. Об'єкт, на який могла би бути спрямована дія, що її подає співвідносно прямо-перехідне дієслово, або зовсім усунений, як у реченні (1), або стає засобом і висгупає у синтаксичній функції непрямого додатка, наприклад: *запасати//запасти* (перехідна дія) *воду* (об'єкт) → *запасатися//запастися* (неперехідна дія, зосереджена у сфері суб'єкта) *водою* (засіб дії).

У підметовому реченні (2) маємо **загально-зворотне значення**, яке передає фізичні зміни у стані, положенні, русі суб'єкта (істоти чи неістоти), що є підметом (*будуватися//збудуватися, зупинятися//зупинитися, кататися//покататися, нахилятися//нахилитися*), або внутрішній стан суб'єкта-істоти, що є підметом, його переживання, настрої (*гніватися//розгніватися, дивуватися//здивуватися, журитися//зажуритися, заспокоюватися//заспокоїтися*). У цьому значенні *-ся* допускає лише приєднання до зазначених ся-дієслів займенника *сам* (*самому*): *збудуватися* (самому) → *збудувався* (сам). Тобто в (2) йдеться про те, що мур не хтось збудував, а він виник сам собою.

У підметових реченнях (3) і (4), безумовно, йдеться про процеси як **природні** (*простелятися*), так і зумовлені **людською діяльністю** (*тащувати, будувати*). Можливо, тому в «СУМ» значення останніх позначено як **пасивне**. Проте, на нашу думку, тут ся-дієслів також ужито у **загально-зворотному значенні**, бо в цих реченнях процеси подано максимально абстраговано від діяча, як нібито вони відбуваються самі собою. Якщо ж автори хотіли б підкреслити, що це робить хтось із певного кола людей, вони мали б вжити неозначено-особових речень:

(3а) *Над вулицею будували дві великі кам'яниці (знах.);*

(4а) *...ташували (розташовували) кишлаки, міста, будували теж невисипуще життя.*

Речення (1) — (4) відповідають нормам української мови. У реченні (5), навпаки, маємо не властиву українській мові пасивну конструкцію, яку треба перебудувати в активну:

Дім будується робітниками → Дім будують робітники.

Пасивні конструкції із ся-дієсловами – це використовуваний у певних інших мовах спосіб подавати спрямовану на об'єкт перехідну дію, за якого об'єкт завжди виконує синтаксичну функцію підмета, а предикат має бути ся-дієсловом недоконаного виду. Ознакою пасивності є пов'язане з дією уявлення про конкретний суб'єкт (істоту або групу істот), хоча він може бути не названий (нульовий суб'єкт) або поданий непрямым додатком в орудному відмінку (непрямий суб'єкт).

Конструкції з діячем в орудному відмінку на кшталт (5) українській мові не властиві, й вони є наслідком впливу російської мови. Про це писала ще О. Курило [1, с. 87], яка зазначала, що «незвичний до російської літературної мови українець трохи чи й зрозуміє як слід такі ото звороти, як — Зразки ґрунту бралися... виготовленим приладдям. Зразок ділився (тобто не сам діливсь, а хтось його ділив) потім на шари... кожний шар досліджувався окремо. Діти розпускаються на два місяці та ін., де таким дієсловом-присудкам на *-ся*, як *братися, ділитися, розпускатися* та ін., надано невластивого їм у підметових фразах пасивного значіння. Українські дієслова-присудки на *-ся* мають у підметових фразах здебільшого значіння активне (точніше зворотне, див. Прим. 1. – М. Г.). І взагалі українські дієслова на *-ся* здебільшого активного (зворотного. – М. Г.), а не пасивного значіння. *Ділитися, розпускатися* — це не значить бути діленому, розпущеному, а *самому ділитися, самому розпускатися*». Такої самої думки дотримується С. Смеречинський [3, с. 24], який зазначає, що «*рубатися, котитися, складатися* та інші – не значить „бути рубаному, бути коченому, бути складаному” та ін., а тільки самому рубатися, самому котитися, самому складатися та ін.».

Пасивні конструкції завжди підметові (див. Рис. 1). С. Смеречинський уважав такі конструкції із ся-дієсловами не властивими українській мові і пояснював їх впливом російської мови [3, с. 26], де ся-дієслова недоконаного виду є основою для формування пасивних конструкцій [13, с. 615—616]. Наприклад, «в статті рассматриваются ...», «автором делаются выводы» тощо. Такої самої позиції щодо невластивості пасивних конструкцій із ся-дієсловами нормам української мови дотримуються провідні сучасні українські граматисти І. Вихованець [6, с. 9] та К. Гогороденська [7, с. 243].

Розгляньмо тепер приклади вживання багатозначного дієслова *питися*:

(6) *Де їться смачно, там і п'ється, Од земляків я так чував* (Іван Котляревський, I, 1952, 205) [10, т. 6, с. 369].

(7) *В обох містах, угорському і австрійському, грали циганські оркестри, сяяли вікна кафе і ресторанів, там співалося і пилося* (Гашек, Пригоди Швейка, перекл. Масляка, 1958, 300) [10, т. 6, с. 369].

(8) *Щодень було у них похмілля, Пилась горілка як вода* (Іван Котляревський, I, 1952, 78) [10, т. 7, с. 451].

(9) *Ой не п'ється горілочка, Не п'ються й меди* (Тарас Шевченко, II, 1953, 125) [10, т. 6, с. 369].

(10) *Чомусь мені, братці, горілка не п'ється: Коло мого серця, мов гадина, в'ється!* (Українська народна пісня «Журба мене сушить, журба мене в'ялить...», цитуємо за [14, т. 1, с. 81]).

(11) *Цю кашу їться, цю воду п'ється* [3, с. 25].

(12) *Вода п'ється хлопчиком* [3, с. 25].

(13) *Воду п'ється хлопчиком* [3, с. 25].

У безпідметових реченнях (6) - (7) ся-дієслів *питися, їстися* вжито у безособовому значенні – добре і смачно споживатися, а особи-споживачі не названі, причому в (6) вони максимально узагальнені, а в (7) — це певне коло неозначених осіб-відвідувачів кафе і ресторанів. Зауважимо, що, перетворюючи безособові речення (6) — (7) на неозначено-особові (6а) — (7а), ми змінюємо зміст вислову: в (6) — (7) йдеться про певний стан: бажання їсти, пити і співати, тоді як у (6а) — (7а) – про виконувану дію:

(6а) *Де смачно їдять, там і п'ють...*

(7а) *... там співали і пили.*

У (6) — (7) також узагальнено подано об'єкт споживання (напої, наїдки). Конкретизація їх перетворює безпідметові речення на підметові на зразок (8) — (9), де синтаксичну функцію підмета виконують назви напоїв: *горілочка, меди*. Хоча в [10, т. 6, с. 369] речення (8) — (9) розтлумачено як пасивні, це, на нашу думку, не відповідає дійсності. Про речення на кшталт (8) С. Смерчинський зазначав, що в таких конструкціях «дієслова-присудки не мають пасивного значення. Дія, чинність виявлена в них з такою інтенсивністю, «которая», мовляв акад. Шахматов, «показывает его независимость от производителя действия» <...> «Скрізь тут дія, чинність ніби сама діється, чиниться, а не хтось діє, чинить» [3, с. 27]. Це також загально-зворотне значення ся-дієслів.

Пасивний характер конструкцій на кшталт (8) фактично заперечував О. Потєбня, який писав: «Суб'єктивные выражения: *это само собою делается, это само собой разумеется, es versteht sich von selbst*, выражают значение „это делается, разумеется легко“, в образе „это делает себя посредством себя же“, „это производит себя sua sponte“. Так, „то не беда, что *пьется вода*“ значит не то, что ее пьют, а то, что ее пьет некто, не употребляя для этого никаких усилий, что чувствует охоту ее пить, что выражено посредством образа: „вода сама себя пьет“. Против действи-

тельности существования такого образа в языке нельзя возражать тем, что он невероятен с нашей точки зрения» [15, с. 337].

Проаналізувавши подібні конструкції, С. Смеречинський робить висновок, «що таке переважне значення українських дієслів на *-ся* (пор. Потебневе „вода сама себе п’є”) стоїть у найближчим зв’язку із тим, що зворотний займенник *-ся* відчувався ясно, і саме його повне значення – себе (п’ється = п’є себе; отже, сама себе п’є, а не хто інший, активний (точніше – зворотний. – М. Г.) характер має, а не пасивний)» [3, с. 27].

Заперечне речення (9) передає небажання пити, пов’язане з емоційно-психічним станом узагальненого суб’єкта, а не з якістю напою. Тобто продовжуючи думку О. Потебні, можна сказати, що тут ідеться про певний образ: горілка та меди не хочуть пити самі себе. З огляду на це ся-дієслова у (9) також мають **загально-зворотне** значення.

Речення (8) — (9) з підметом-неістотою треба відрізнати від зовнішньо подібних речень:

(14) *Папір рветься.*

(15) *Дріт добре гнеться.*

(16) *Скло б’ється.*

(17) *Кава погано розчиняється.*

Якщо речення (8) — (9) передають певний внутрішній стан (бажання чи небажання пити) максимально узагальненого і тому неназваного суб’єкта, то речення (14) — (17) передають характерну для неістоти, що є підметом, внутрішню властивість, яка виявляється на тлі зовнішнього впливу з боку певного не названого в реченні узагальненого діяча. Тому це значення називатимемо **властивісно-зворотним**. Підтвердженням відмінності загально-зворотного значення від властивісно-зворотного є той факт, що в реченнях (8) — (9) суб’єкта стану можна конкретизувати, уводячи назву істоти в давальному відмінку — і вони перетворюються на речення на кшталт (10), тоді як у (14) — (17) істота-діяч принципово неможлива.

У позамовній дійсності *папір, скло, дріт, кава* фактично є об’єктами дії, проте в конструкціях (14)-(16) вони виступають суб’єктами стану, який передають так, ніби він відбувається сам собою, тобто папір рветься сам, а скло б’ється само, а не хтось їх рве чи б’є. Підтвердженням цього є синонімічні прикметникові конструкції *папір рвучкий* (рос. рвущийся) [16, с. 191], *скло б’ючке* (рос. бьющийся) [11, с. 22], *дріт гнучкий* (рос. гнущийся) [11, с. 92], *кава погано розчинна*, де прикметники *рвучкий, б’ючий* та *гнучкий* також утворені за моделлю віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів, що є доказом того, що все відбувається само собою. Значення ознаки зумовлює відповідну граматичну характеристику ЛСВ ся-дієслів із властивісно-зворотним значенням: їх вживають лише у формі недоконаного виду і переважно третьої особи теперішнього часу. Ці конструкції мають властивісно-зворотне значення лише за

умови, що присудком є ся-дієслово недоконого виду, а якщо присудок замінити на парне ся-дієслово доконого виду, то конструкція набуде значення певної події [17, с. 27] (тобто **загально-зворотного** значення), наприклад, *папір порвався, скло розбилосся*. Зауважимо, що в окремих контекстах такі речення із ся-дієсловима недоконого виду можуть передавати факти і набувати загально-зворотного значення, наприклад: *на моїх очах папір рветься і ...* (теперішній час інтервальної локалізації [7, с. 251]), *під час миття посуд постійно б'ється* (постійний теперішній час [7, с. 252], що передає багаторазовість події).

Підметове речення (10) не є пасивною конструкцією, бо передає емоційно-психічний стан певної особи, назва якої виступає у формі непрямого додатка у давальному відмінку (давальный суб'єкта стану), а не в орудному, як це мало би бути, якщо б це була пасивна конструкція. Тому це значення пропонуємо називати **почуттєво-зворотним**. Підметом є назва неістоти *горілочка*, завдяки якій виявляється цей стан. Якщо ся-дієслово замінити на співвідносне перехідне, то конструкція стане активною: *мені* (непрямий додаток) *не п'ється горілочка* (підмет) → *я* (підмет) *не п'ю горілочку* (прямий додаток). Проте при цьому суттєво змінюється зміст речення: у почуттєво-зворотній конструкції йдеться про брак бажання пити (тобто стан), а в активній – про брак дії через невідомі причини (як, можливо, через небажання, так і через зовнішні обставини: *хочу, але не п'ю, бо за кермом*).

Наведемо інші приклади подібних конструкцій:

(18) *диктаторам* (непрямий додаток) *подобються тільки паради* (підмет) (Павло Загребельний, Європа. Захід, 1961, 264) [10, т. 2, с. 275];

(19) *йому* (непрямий додаток) *пригадалась торішня поїздка* (підмет);

(20) *мені* (непрямий додаток) *приснилася ця дівчина* (підмет);

(21) *вірші* (підмет) *мені* (непрямий додаток) *зараз не пишуться* (Дзеркало тижня. [Електронний ресурс]. — 2014. — №32. — с.11. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/poet-ostap-slivinskiy-u-tragichnih-podiyah-na-shodi-ye-velika-provina-i-rosiyskih-pismennikov_.html).

У реченнях (18) — (21) підмет є назвою істоти чи неістоти, з якою пов'язаний певний стан: у (18) — (20) це спричинювач стану, а в (21) — уточнювач.

Речення (11) – безпідметове й активне. **Активні конструкції** із ся-дієсловима – це використовуваний у деяких мовах спосіб подавати спрямовану на об'єкт перехідну дію позамовної дійсності, за якого об'єкт завжди виконує синтаксичну функцію прямого додатка. З дією пов'язане уявлення про суб'єкт, який може бути підметом (підметові або двоскладні речення) або не названим (безпідметові або односкладні речення). Отже, активне значення може бути лише в конструкціях з прямо-перехідними дієсловами, а пряма перехідність зазвичай не сумісна з постфіксом *-ся*. Проте є два випадки, коли ся-дієслів уживали як прямо-перехідні:

1) окремі ся-дієслова набули прямо-перехідних ЛСВ. Наприклад, дієслово *дивитися* є непрямо-перехідним (*дивитися на пейзаж*). Проте в значенні *дивитися* (що?) *виставу, кінофільм, телевізор* воно прямо-перехідне [18, с. 114]. Таких випадків обмаль;

2) у 20-х рр. XX ст. в українській мові поширилися безпідметові конструкції із ся-дієсловами у формі третьої особи однини теперішнього чи майбутнього часу на кшталт *потребу задовольняється* (*задовольнятиметься*) або у формі середнього роду однини минулого часу *потребу задовольнялося*. Відповідні конструкції мають прямий додаток у знахідному відмінку, і через це вони активні. На думку О. Курило, ці **не властиві українській народній мові** безпідметові активні конструкції поширилися за аналогією з українськими безпідметовими активними конструкціями з формами на *-но, -то* і прямим додатком, а головне, під впливом польської мови, де вони широко знані [2, с. 34—35] (див. Прим. 2). Такої самої думки дотримується С. Смеречинський, зазначивши: «Підо впливом, гадаю, польської мови, що там ції конструкції дуже поширені, перейшли вони й до української літературної мови в Галичині, а звідти починають ширитися на Україні Наддніпрянській» [3, с. 25]. Він уважав, що «мові народній українській (ба й мові літературній класичній) вони (безпідметові конструкції з присудком на *-ся* та знахідним відмінком прямого об'єкта. – М. Г.) невластиві й неорганічні, а коли й трапляються, то здебільшого по зах. говірках і під польським впливом» [3, с. 25]. Саме тому мовознавець заперечував твердження В. Сімовича про те, «що в українській мові при неособових висловах залишається завсіди знахідний одмінок [accusativus] – тим то, виходячи зо сказаного вище, українська мова волить уживати неособову форму в таких випадках: *одчувається потребу, твориться форми* й т. д., аніж особову: відчувається потреба, творяться форми й т. д.» [19, с. 18]. Категорично заперечуючи природність для української мови таких полонізмів, О. Курило [2, с. 35] писала, що «натомість в українській мові, народній і літературній, вживані підметові речення з присудками-пасивними дієсловами на *-ся*», як наприклад: «*як у коморах замки замикаються, так щоб нашим ворогам зуби і губи позамикало*». Ми згодні, що такі підметові звороти природніші за безпідметові, проте, на нашу думку, вони є не пасивними, а зворотними конструкціями, бо мисляться як ніби відбуваються самі собою (див. Прим. 3).

У 20–30-х рр. XX ст. безпідметові активні конструкції із ся-дієсловами уживали у нормативних документах, проте вони поступово вийшли з ужитку. Відбиток цих конструкцій ще знаходимо в розділі «Синтакса», написаній в окупованому Львові в 1943–1944 рр. праці Ю. Шевельова «Внесок Галичини у формування української літературної мови» [4, с. 112] й у повоєнних мовознавчих працях «Курсі сучасної української літературної мови: Синтаксис» за редакцією Л. Булаховського [20, с. 64,

67] та «Нарисі сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова [5, с. 94-95], де їх названо безособово-пасивними (див. Прим. 4). Юрій Шевельов зазначав, що «клясики з Великої України майже зовсім не знають так званих безособово-пасивних речень типу: *книгу читається, землю ореться*. В новітній літературі такі конструкції не часті, але трапляються вже не так і рідко: „Готувалося нічну експедицію” (Ю. Яновський); „Рани обмивалося гарячою водою” (Ю. Смолич); „Училосся отут гуртом урок” (П. Тичина). Безперечне джерело цих конструкцій – Галичина (питання про те, чи позичені вони з польської мови, нас тут не цікавить)» [4, с. 112]. У [20, с. 67] наведено ці самі три цитати і зроблено висновок, що «питома вага цього типу речень більша у письменників, що походять з території південно-західних говірок, загалом у сучасній літературній мові зовсім мала, вживаються вони рідко».

Речення (12) – це не властива українській мові пасивна підметова конструкція, що є наслідком впливу російської мови. Конструкція (13) – суміш двох кальок з польської та російської. На думку С. Смеречинського, «абсолютно неможливий і невластивий тут <...> орудний відмінок дієвої особи» [3, с. 25].

Окрім зазначених основних значень, є ще непохідні ся-дієслова, що мають інші індивідуальні лексичні значення, які не становлять семантико-словотвірних типів [8, с. 4].

Висновки

1. Ся-дієслова багатозначні, і тому та сама словоформа залежно від контексту може передавати різні прямі й переносні значення, тому мовець повинен уважно відрізнити **питомі, властиві українській мові значення від невластивих, накиннутих**.

2. Українських ся-дієслів треба вживати лише для позначення **неперехідних процесів**, тобто процесів, що не мають об'єкта, відокремленого від суб'єкта. За поодинокими винятками їх **не можна вживати на позначення перехідних процесів**.

3. У підметових реченнях українським ся-дієсловом, **на відміну від російських, не властиві пасивні значення**. Їх можна вживати лише у зворотному значенні, що означає процес, який ніби відбувається **сам собою**, тобто незалежно від будь-якого зовнішнього активного діяча.

4. У безпідметових реченнях українським ся-дієсловом, **на відміну від польських, не властиві активні значення**. Їх можна вживати лише в **безособовому значенні**, коли йдеться про стан природи або фізичний (психічний) стан істоти, який не є наслідком її свідомої волі, свідомо спрямованого бажання, тобто є самодостатнім, безвідносним до будь-якого діяча.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с. – [передрук видання 1925 р.]
2. *Курило О.* Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на *но то* / О. Курило // Збірник секції граматики української мови / НДІ мовознавства при ВУАН ; ред. О. Курило. – К. : б. в., 1930. – Кн. 1. – 236 с.
3. *Смеречинський С.* Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. Харків, 1932 / Сергій Смеречинський ; післяслово О. Горбача. – Мюнхен : Український вільний університет, 1990. – 263 с.
4. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.
5. *Шевельов (Шерех) Ю.* Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : «Молоде життя», 1951. – 404 с.
6. *Вихованець І.* Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
7. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови: академ. граMATика укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. Івана Вихованця. – К. : «Пулсари», 2004. – 400 с.
8. *Михайлик Р. П.* Семантико-граматична структура дієслів на *-ся* в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. П. Михайлик; Національна академія наук України, Інститут укр. мови. – К., 1995. – 16 с.
9. *Лаврінець О.* Пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* в сучасній українській мові: синонімія та паралелізм функціонування / Олена Лаврінець // Українська мова – 2014. – № 1. – С. 61–75.
10. Словник української мови : в 11 тт. / ред. кол.: *І. К. Білодід* та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
11. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики / Святослав Караванський. – К. : Вид. центр «Академія», 1998. – 712 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР *І. К. Білодіда*. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.
13. Русская грамматика / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М. : Наука, 1980. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 784 с.
14. *Куліш П.* Твори : в 2-х тт. / Пантелеймон Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 752 с. ; Т. 2. – 768 с. – (Б-ка укр. літ-ри.).
15. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968 – Т. 3. Об изменении значения и заменах существительного. – 551 с.
16. *Войналович О.* Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять) / О. Войналович, В. Моргунюк. – К. : Вирій, Сталкер, 1997. – 256 с.
17. *Гаврилова В. И.* Аспектуальная и залоговая характеристика сказуемых медиальных конструкций / Валентина Ивановна Гаврилова // Типология вида/аспекта: проблемы, поиски, решения : сборник научных статей / отв. ред. Е. Я. Титаренко. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2014. – С. 17–30.
18. Сучасна українська мова : довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко ; за ред. *О. Д. Пономаріва*. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
19. *Сімович В.* На теми мови / др. Василь Сімович. – Прага ; Берлін : «Нова

Україна», 1924. – 48 с.

20. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2. – 408 с.

21. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган ; За ред. А. П. Грищенка. – 3-є вид., допов. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

22. Тихомирова Т. С. Курс польского языка : учеб. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит-ра.» / Т. С. Тихомирова. – М. : Высш. шк., 1988. – 279 с.

Reference list

1. Kurylo O. Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy / Olena Kurylo. – K. : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2004. – 303 s. – (peredruk vydannia 1925 r.)

2. Kurylo O. Pro ukrainski bezpidmetovi konstruktсии z prysudkovymy dieipryslivnykamy na no to / O. Kurylo // Zbirnyk seksii hramatyky ukrainskoi movy/ NDI movoznavstva pry VUAN ; red. O. Kurylo. – Knyha 1. – K. : b. v., 1930. – 236 s.

3. Smerechynskiy S. Narysy z ukrainskoi syntaksy u zviazku z frazeolohiieiu ta stylistykoiu. Kharkiv, 1932 / Serhii Smerechynskiy ; Fotopredruk z pisliaslovom O. Horbacha. – Miunkhen : Ukrainskyy vilnyi universytet, 1990. – 263 s. – (Ukrainski hramatyky, vyp. 8).

4. Shevelov Iu. Vnesok Halychyny u formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy / Yurii Shevelov. – K.: Vyd. dim «KM Akademia», 2003. – 160 s.

5. Shevelov (Sherekh) Iu. Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy / Iu. Sherekh. – Miunkhen : vyd-vo «Molode zhyttia», 1951. – 404 s.

6. Vykhoanets I. Diieslivno-imennykovyi hramatychnyi typ ukrainskoi movy / Ivan Vykhoanets // Ukrainska mova, 2012. – № 2. – S. 3-10.

7. Vykhoanets I. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : akadem. hramatyka ukr. movy / Ivan Vykhoanets, Kateryna Horodenska ; za red. Ivana Vykhoantsia. – K. : Univ. vyd-vo «Pulsary», 2004. – 400 s.

8. Mykhailyk R. P. Semantyko-hramatychna struktura diiesliv na -sia v suchasni ukrainskii movi / Mykhailyk Roksolana Pavlivna : Avtoreferat dys. ... kand. fil. nauk: spets. 10.02.01- «Ukrainska mova» / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. Instytut ukr. movy. – K., 1995. – 16 s.

9. Lavrinets O. Pasyvni konstruktсии z diieslovamy na -sia v suchasni ukrainskii movi: sinonimii ta paralelizm funktsionuvannia / Olena Lavrinets // Ukrainska mova, 2014. – № 1. – S. 61-75.

10. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-ty t. / Red. kol.: I. K. Bilodid ta in. – K. : Nauk. dumka, 1970-1980. – T. 1-11.

11. Karavanskyi S. Rosiisko-ukrainskyi slovnyk skladnoi leksyky / Sviatoslav Karavanskyi. – K. : Vydavnychiy tsentr «Akademia», 1998. – 712 s.

12. Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia / Za zah. red. akad. AN URSR I. K. Bilodida. – K. : Nauk. dumka, 1969. – 584 s.

13. Russkaja grammatika. T. 1: Fonetika. Fonologija. Udarenie. Intonaciija. Slovoobrazovanie. Morfologija / N. Ju. Shvedova (gl. red.). – M. : Nauka, 1980. – 784 s.

14. Kulish P. Tvory : v 2-kh t. / Panteleimon Kulish. – K. : Naukova dumka, 1994. – T. 1 – 752 s.; T. 2 – 768 s. – (B-ka ukr. lit. Ukr. nova lit.)

15. Potebnja A. A. Iz zapisok po russkoj grammatike. T. 3. Ob izmenenii znachenija i zamenah sushhestvitel'nogo / A. A. Potebnja. – M. : Prosveshhenie, 1968. – XIV, 551 s.

16. Voinalovych O. Rosiisko-ukrainskyi slovnyk naukovi i tekhnichnoi movy (ter-

minolohiia protsesovoykh poniat) / O. Voinalovych, V. Morhuniuk. – K. : Vyrii, Stalker, 1997. – 256 s.

17. Gavrilova V.I. Aspektual'naja i zalogovaja charakteristika skazuemykh medial'nykh konstrukcij / Valentina Ivanovna Gavrilova // Tipologija vida/aspekta: problemy, poiski, reshenija : sbornik nauchnykh statej / otv. red. E. Ja. Titarenko. – Simferopol' : DIAJPI, 2014. – S. 17-30.

18. Suchasna ukrainska mova: Dovidnyk / L. Iu. Shevchenko, V. V. Rizun, Iu. V. Lysenko ; Za red. O. D. Ponomariva. – K. : Lybid, 1996. – 320 s.

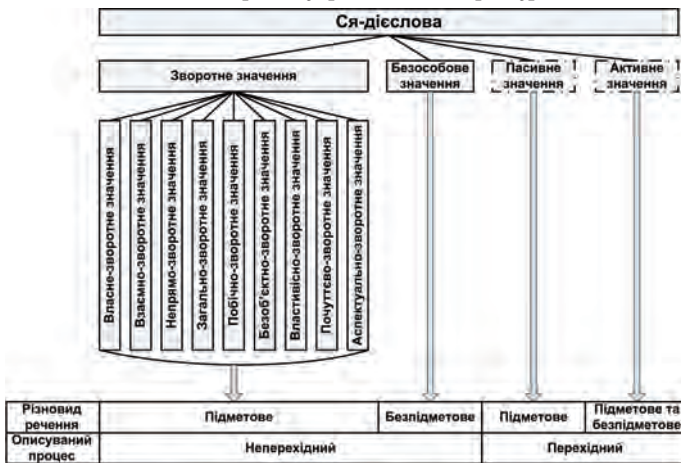
19. Simovych V. Na temy movy / dr. Vasyl Simovych. – Praha ; Berlin : Vyd-vo «Nova Ukraina», 1924. – 48 s.

20. Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy : Syntaksys / za red. L. A. Bulakhovskoho. – K. : Rad. shkola, 1951. – T. 2. – 408 s.

21. Suchasna ukrainska literaturna mova / A. P. Hryshchenko, L. I. Matsko, M. Ia. Pliushch, N. I. Totska, I. M. Uzdyhan ; Za red. A. P. Hryshchenka. – Vyd. 3-ie, dopovnene. – K. : Vyshcha shkola, 2002. – 439 s.

22. Tihomirova T. S. Kurs pol'skogo jazyka : Ucheb. dlja vuzov po spec. «Rus. jaz. i lit.» / T. S. Tihomirova. – M. : Vyssh. shk., 1988. – 279 s.

Рис. 1. Основні значення ся-дієслів. Штрих-пунктиром подано значення, що не відповідають нормам української літературної мови

Таблиця 1: Багатозначність окремих ся-дієслів

Ся-дієслово	Кількість ЛСВ, зафіксованих у [10]
битися	8
будуватися	2
длїтися	4
їстися	3
писатися	5
питися	2
розпускатися	8
сіятися	6
складатися	12
читатися	4

Примітки

Примітка 1. Є два підходи до розуміння активного значення. Згідно з першим, якого дотримувалися О. Курило та С. Смеречинський, будь-яке дієслово має граматичне значення стану (активне чи пасивне). Активним вважають будь-яке значення, що не є пасивним, зокрема активними є ся-дієслова у зворотному значенні. Такий підхід залишився в академічній російській граматиці [13, с. 617] та в підручнику [21, с. 372]. Згідно з другим, прийнятим у сучасному українському мовознавстві [7, с. 243], граматичне значення активного стану мають лише перехідні дієслова, а ся-дієслова у зворотному та безособовому значенні є позастановими. Саме такого підходу ми дотримуємося в цій статті.

Примітка 2. У польській мові форму із зворотною часткою *się* можна утворити від будь-якого дієслова, як перехідного, так і неперехідного, при цьому зворотна частка *się* не перетворює перехідне дієслово на неперехідне. Сполучи дієслів із колишньою формою зворотного займенника певним чином властиві всім слов'янським мовам. Однак тільки в польській мові можна утворити такі форми від прямо-перехідних дієслів, які при цьому зберігають пряму перехідність [22, с. 196–197].

Примітка 3. С. Смеречинський наводив такий приклад: «Замість безпідметових: “Як тоді *оралось* море (знах.), як *копалось* глибокiсть (знах.), риба*м вирилось* печери” (знах.), що в них виступає “*man*”, “*хтось*” орав море ... копав глибокiсть ... вирив печери..., — властивіше українській мові сказати підметовим зворотом: як тоді *оралось* море (назовн.), як *копалася* глибокiсть (назовн.), риба*м вирились* печери (назовн.) та ін.» [3, с. 25].

Примітка 4. Цей термін пояснено так: «При перетворенні цих речень на особові двоскладні іменник-об'єкт перетворюється на підмет; це зближає конструкцію цих речень із пасивними» [20, с. 67]. На нашу думку, запропонований термін не відповідає сутності поняття, оскільки тип речення треба визначати за його властивостями, а не властивостями речення, у яке його можна перетворити. Пропонуємо називати зазначені речення **безпідметово-активними**.

Ginzburg Mykhailo

A CLASSIFICATION OF SIA-VERB MEANINGS IN UKRAINIAN TEXTS

Based on the papers of Olena Kurylo, Serhei Smerechynskiy, Yurii Shevelov and other linguists, the meanings of verbs with sia-affixes (sia-verbs) have been analyzed, their four basic meanings (reflexive, impersonal, passive and active) along with the nine sub-meanings of the reflexive meaning have been highlighted. It was shown that due to the polysemy of sia-verb the same word form can express various direct and transferred meanings.

Based on the analysis of various contexts, each meaning/sub-meaning has been described and the differences between various meanings/sub-meanings have been studied. It was concluded that the reflexive meaning in subject sentences and the impersonal meaning in subjectless ones correspond to the norms of the Ukrainian language, while the passive and active meanings of sia-verbs are not typical for the Ukrainian language being the result of the influence of the Russian and Polish languages respectively.

Key words: sia-verb, lexical meaning, reflexive meaning, impersonal meaning, passive meaning, active meaning.

Гинзбург Михаил

КЛАССИФИКАЦИЯ ЗНАЧЕНИЙ СЯ-ГЛАГОЛОВ В УКРАИНСКИХ ТЕКСТАХ

Основываясь на трудах Е. Курило, С. Смеречинского, Ю. Шевелева и других лингвистов, проанализированы значения глаголов с аффиксом *-ся* (ся-глаголов) и выделены их четыре основных значения (возвратное, безличное, пассивное и активное), а также девять разновидностей возвратного значения. Показано, что из-за многозначности ся-глаголов одна и та же словоформа может выражать различные прямые и переносные значения. Анализируя конкретные контексты, описано каждое значение (каждая разновидность) и исследованы их отличия от других значений. Сделан вывод, что нормам украинского языка соответствуют возвратное значение ся-глаголов в подлежащих предложениях и безличное в бесподлежащих, тогда как пассивное и активное значения ся-глаголов не свойственны украинскому языку и являются следствием влияния русского и польского языков соответственно.

Ключевые слова: ся-глагол, лексическое значение, возвратное значение, безличное значение, пассивное значение, активное значение.

